

УДК 93/94 (477.54)

**ПОВОЄННА ВІДБУДОВА
ЗМІЇВСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(1945–1953 рр.)**

Полях Євгенія Володимирівна (eugenia.polyakh@mail.ru)

дійсний член Зміївського наукового краєзнавчого товариства,
студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Полях Евгения Владимировна. Послевоенное восстановление Змиевского района Харьковской области Украинской ССР (1945–1953 гг.)

Аннотация. В статье исследованы ход и особенности послевоенного восстановления сельского хозяйства, промышленности и социальной инфраструктуры на территории Змиевского района Харьковской области. Автор пришла к выводу, что жителям района потребовалось относительно короткое время (не более семи лет) для реконструкции сельского хозяйства, промышленности и социальной инфраструктуры. Работа вводит в научный оборот новые архивные материалы.

Ключевые слова: послевоенное восстановление, социальная инфраструктура, сельское хозяйство, промышленность.

Polyakh Eugenia V. Post-war reconstruction of Zmiiv district Kharkiv region of Ukrainian SSR (1945–1953).

Abstract. This article is the research of the progress and characteristics post-war reconstruction of agriculture industry and social infrastructure in the territory of Zmiiv district Kharkiv region. The author concluded, that the residents of the district took a relatively short time (not more than seven years) for the reconstruction of agriculture industry and social infrastructure. The article introduces the scientific circulation new archival materials.

Key words: post-war reconstruction, social infrastructure, agriculture, industry.

Актуальність. Одним із видатних періодів історії Зміївщини є героїчна відбудова району після зруйнувань Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Величезні втрати, які поніс радянський народ під час бойових дій та окупації, доповнювалися гігантськими руйнуваннями господарства та інфраструктури країни. Тим важливішим була якомога швидша відбудова. Територія Зміївського району Харківської області УРСР знаходилася в окупованій нацистськими загарбниками зоні, через терени нашої малої Батьківщини неодноразово пересувалася лінія фронту. Тому і руйнація у районі була величезною. Але на жаль, ця тема не вивчена ще достатнім чином, що зумовлює її значущість та актуальність.

Історіографія. У краєзнавчій літературі тема цієї роботи почасти висвітлювалася неодноразово. Зокрема, в історико-краєзнавчому нарисі «Зміїв» автори присвятили декілька сторінок відбудові району в повоєнний період [26, с. 69–73]. Але у більшості своїй надана інформація носить загальний характер. У фундаментальній для свого часу роботі «Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область» [32, с. 464–465] більша увага присвячена відбудові промисловості. Деякі відомості про відбудову сіл у книжках «Соколів та соколяни» [39, с. 94–96], а також «Лиман» [27, с. 106–108]. Цікавий матеріал з теми, що нас цікавить, є у науково-популярній роботі «Зміївщина – Слобожанщини перлина» [36, с. 168–172].

Об'єктом нашої дослідницької роботи є повоєнна відбудова Зміївського району Харківської області України у 1943–1953 рр., а **предметом** – розвиток промисловості, сільського господарства та соціальної інфраструктури у зазначений період.

Метою даного дослідження є реконструкція подій 1943–1953 рр. Поставлена мета потребує вирішення наступних задач:

- дослідження швидкості та якості відновлення сільського господарства;
- відновлення рівня повоєнного виробництва у промисловості;
- з'ясування швидкості відновлення та розвитку соціальної інфраструктури;
- пошук імен найбільш видатних та заслужених працівників промисловості, сільського господарства та культури, Героїв праці.
- введення в науковий обіг невідомих раніше фактичних даних тощо.

Географічні межі роботи збігаються з адміністративними кордонами Зміївського району.

Хронологічні межі роботи укладаються в рамки серпня 1943–березня 1953 рр. Нижня дата – звільнення Зміївського району від німецько-нацистської окупації та початок відбудови району, верхня – смерть Й. В. Сталіна та зумовлена нею зміна економічної та внутрішньої політики держави.

Наукова новизна роботи полягає у введенні у науковий обіг нових архівних матеріалів, вилучених із Державного архіву Харківської області, архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації та архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Особистий внесок дослідниці полягає в тому, що всі

наведені архівні матеріали вводяться у науковий обіг вперше.

Методологічною основою роботи є конкретно-історичний підхід, що ґрунтується на вивченні об'єкту у певних історичних умовах. Під час дослідження було використано такі загальнонаукові методи, як аналіз та синтез, порівняння, а також спеціально історичні наративний та ідеографічний методи.

Джерельну базу роботи складають:

- звіт Зміївського санітарного лікаря про санітарно-гігієнічний стан шкіл району, вилучений з фонду Р-1934 Державного архіву Харківської області [23];
- історичні довідки (рис. 1) про села, колгоспи та радгоспи Зміївського району, що зберігаються у архівному відділі Зміївської районної державної адміністрації [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20];
- рукопис А. І. Криштопи «Змиево городище» [25];
- повідомлення офіційної преси – газети «Правда Зміївщини» [1; 2; 3];
- архівні матеріали, вилучені з фондів №№ 1, 9, 10, 14 [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11] архівного відділу музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. Вказані фонди вводяться у науковий обіг вперше.

Практичне використання.

Отримані результати можуть бути використані для організації тематичних музейних екскурсій, написання конспектів уроків з харківщинознавства. При подальшій роботі представлене дослідження може стати основою для написання магістерської або кандидатської дисертації та краєзнавчих монографій.

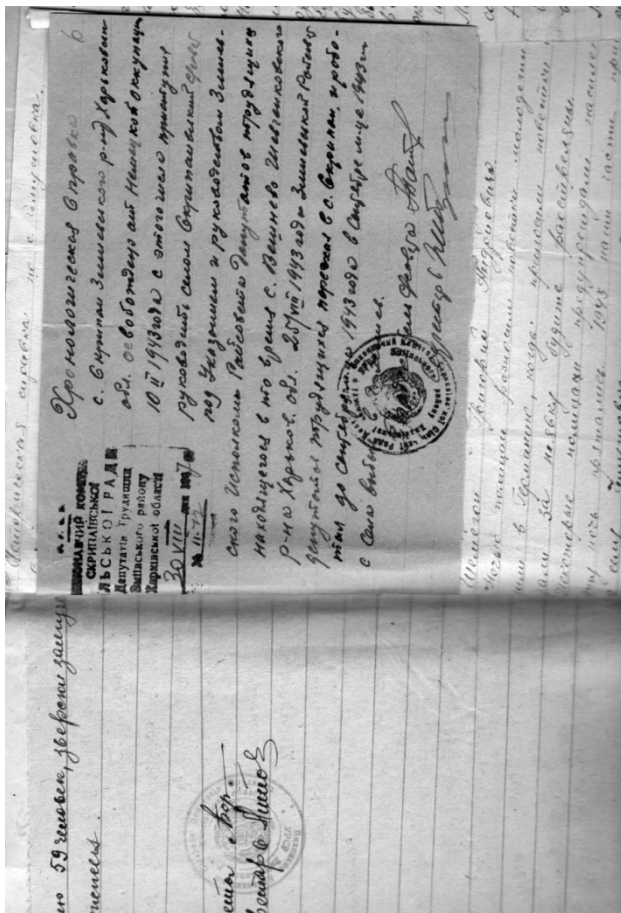

Рис. 1. Хронологічна довідка з архівного відділу Зміївської районної державної адміністрації.

Апробація. Рукопис дослідження було оприлюднено 2013 р. на раді музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 імені двічі Героя Радянського Союзу З. К. Слюсаренка. 2014 р. робота посіла I місце на районному етапі конкурсу дослідницьких робіт Малої академії наук України.

Структура. Робота складається зі вступу, трьох розділів та висновків. Перший розділ присвячено сільському господарству, другий – відбудові промисловості, третій – соціальній інфраструктурі.

Виконуючи свій приємний обов'язок, дякуємо керівнику музейного комплексу Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка Н. М. Комишанченко, та працівникам

Зміївського краєзнавчого музею за надані фотодокументи.

Відбудова сільського господарства

Чотири роки війни, майже два роки окупації, часте проходження лінії фронту через територію району завдали Зміївщині значної матеріальної шкоди. Була зруйнована інфраструктура, знищені заводи, фабрики, МТС, підірвана економіка сільського господарства, а головне – величезні людські втрати. Ось та ціна, яку наш народ заплатив за свою свободу.

Наприклад, у с. Лиман були розстріляні 39 жителів, 209 юнаків і дівчат відправлено на примусові роботи до Німеччини. За час окупації в селі були знищені до 60 колгоспних будівель, 4 млини-вітряки, цегельний завод, будівля дитячих ясел, 29 будинків колгоспників [35, с. 11].

Під час війни у с. Таранівка знищено 1 293 будинки [20, арк. 16]. У с. Верхній Бишкін – розстріляно 300 чоловік мирного населення, 70 чоловік відправлено на примусові роботи до Німеччини [15, арк. 4]. Постраждало і с. Геніївка, де були зруйновані колгоспи, спалено 50 хат, знищені бібліотеки, клуб, на каторгу вивезено 200 чоловік мирного люду [16, арк. 6]. У с. Скрипай спалено 180 будинків, 73 колгоспні будови, школу, лікарню, 111 сараїв, забрано велику кількість рогатої худоби [19, арк. 7 зв.]. Майже всіх підлітків с. Задонецьке окупанти вивезли до Німеччини [17, арк. 2. зв.]. Все господарство і культура с. Зідьки під час війни зруйноване [18, арк. 5]. Загалом, кожне село району понесло значні втрати.

Важким був перший рік після війни. Треба було не тільки відбудовувати господарство, але і думати про землю. Треба орати, сіяти, але ні техніки, ні людей не вистачало. Замість техніки на

обробці землі люди використовували корів. А коли худоба не витримувала, витримували люди, часто впрягаючись у плуг чи борону. І знову, як і за часів війни, увесь тягар ліг на плечі жінок та дітей [36, с. 169].

Населення допомагало радянським воїнам не тільки самовідданою працею, а й своїми заощадженнями. Колгоспи району внесли до фонду Радянської Армії тільки з врожаю 1943 р. понад 50 000 пудів хліба та інших продуктів.

Самовіддано працювали соколяни, відновлюючи колгоспне господарство. Навесні 1944 р. держава направила до Соколово більше 150 ц сортового насіння ярої пшениці, вівса, ячменю і гречки. Колгоспники отримали так само допомогу хлібом, фуражем, грошима. Всебічну допомогу у відновленні народного господарства робітникам і колгоспникам надавали трудящі братніх республік. Трудящі Казахстану прислали 50 корів і 30 коней. Неоціненною у роки відбудови була і допомога шефів – харківських підприємств, які ремонтували інвентар та автомашини [31, с. 371].

Але не знали люди, яке нове лихо чекає на них. Неприятливі для села погодні умови 1946 р. та надмірні плани хлібозаготівлі призвели до того, що нічим було сплатити трудові колгоспникам. У більшості господарств зерна людям зовсім не видали. Взимку 1946–1947 рр. у селах знову настав страшний голод. Рятуючись від голодної смерті, люди перебиралися до великих міст. Багато з тих, що залишилися на місцях, помирали від голоду.

З роками відбудовувався районний центр, а також села району. Справи колгоспників пішли угору. Наприклад, у 1947 р. соколянами було зібрано врожай зернових культур по 18 ц/га [31, с. 371]. Активно взялися за відбудову рідного села великогомішани. За післявоєнні роки тут збудовано два свинарники, чотири корівники, два телятники,

птахоферму [14, арк. 2]. Колгоспники с. Верхній Бишкін за два роки після звільнення від окупації побудували бази для тваринництва, зерносховище [15, арк. 4 зв.]. Міцнів і колгосп «Прогрес» с. Скрипай, де у повоєнні часи вирощується озима, пшениця, жито, овес, просо, цукровий буряк, картопля і овочі. Також у колгоспі була збудована водонапірна башта, ферми [19, арк. 8]. Після звільнення Борок, трудящі працювали на відбудову і подальший розвиток народного господарства села: побудували приміщення для контори колгоспу, бази для тваринницьких ферм [13, арк. 14 об.]. Жителі с. Геніївка відновили колгоспи, збудували 10 цегельних і шлакоблочних тваринницьких приміщень загальною площею 4 000 м² [16, арк. 6]. У с. Задонецьке був відновлений колгосп, почалося будівництво господарських будівель [17, арк. 3].

Новою технікою почало оснащуватися сільське господарство. Зміївська МТС та її майстерня одержали нові трактори, сільгоспмашини, верстати і обладнання. Проводилися сільськогосподарські виставки (рис. 2; 3). У районі працювали курси садоводів (рис. 4), а багато хто з жителів Зміївщини навчався на курсах Харківського сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва (рис. 5). Досвід роботи передовики-колгоспники (рис. 6) передавали юним натуралістам зі шкіл Зміївського району (рис. 7). Наприклад, учні Зміївської середньої школи, допомагаючи в збиранні врожаю в Зміївському колгоспі імені Сталіна (рис. 8 а), восени 1945 р. зібрали врожай помідорів з площі 7 га, буряка 3,5 га, до 10 га кукурудзи і 5 га соняшнику [1, с. 1]. Агрономи Зміївського райземвідділу надавали селянам корисні поради через місцеву газету «Правда Зміївщини». Зокрема висвітлювалися такі питання, як своєчасне чищення та засипка ярих

зернових культур, умови зберігання збіжжя, дезінфекція зерносховищ [3, с. 2].

На поч. 1950-х рр. підвищуються заготівельні та закупівельні ціни на зерно, цукровий буряк, продукти тваринництва. До господарств району починає надходити нова, більш виробнича техніка: підвищилася врожайність зернових культур, великі зміни відбулися і в тваринництві. Укрупнюються колгоспи. Так, із колгоспів «12-річчя Жовтня», «Паризької комуни», «Чкалова», «Молотова», які базувалися на території Зідьківської селищної ради, було створено колгосп імені Жданова. В с. Борова з колгоспів імені Молотова та «Бойовик» було створено колгосп імені Кірова, до якого пізніше був приєднаний колгосп імені Шмідта с. Костянтівка. 1950 р. з колгоспу «Вільна праця» с. Дудківка і колгоспу у с. Безпалівка було створено колгосп «Перемога». З колгоспів імені Леніна, імені Шевченка (рис. 8 б), «Перше травня», імені Ворошилова у с. Лиман було створено колгосп «Заповіт Леніна». В с. Бірки колгосп «Червоний промінь» було об'єднано в колгосп імені Чапаєва. В с. Скрипай з колгоспів «Більшовицька перемога» та «Червоний лан» було організовано колгосп імені Куйбишева. Пізніше до нього було приєднано колгосп імені Ворошилова с. Мохнач. У с. Острове́рхівка з колгоспів «Жовтнева перемога» (рис. 8 в) та імені Калініна було створено колгосп «Красный Октябрь». До колгоспу імені Хрущова (рис. 8 г) у Чемужівці було приєднано колгосп імені Ворошилова хут. Артюхівка. 7 липня 1950 р. колгосп став називатися імені Хрущова, а 14 вересня 1950 р. цей колгосп було об'єднано з колгоспом «Нове життя» с. Пролетарське. 1953 р. колгосп «Світло Ілліча» с. Красна Поляна об'єднався із колгоспом «Шлях соціалізму» с. Водяне. Три колгоспи, що були створені 1932 р. у с. Шелудьківка об'єдналися в один – імені Мічуріна [21, арк. 2].

Рис. 2. Сільськогосподарська виставка 1949 року.

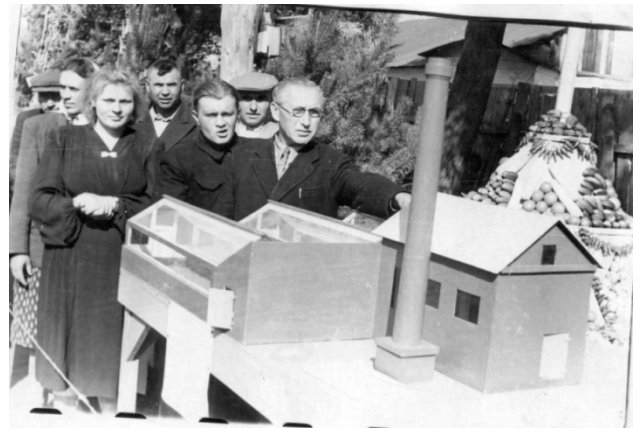

Рис. 3. Сільськогосподарська виставка 1949 року.

Експозицію представляє працівник Зміївської МТС Я. Й. Бродський.

Рис. 4. Районні курси садіводів. Фото 21 березня 1953 року.

Рис. 5. Колгоспники Зміївського району на курсах при Харківському сільськогосподарському інституті ім. В. В. Докучаєва.

Рис. 6. Досягнення передовиків на Сільськогосподарській виставці 1949 року.

Рис. 7. Досягнення юних натуралістів на Сільськогосподарській виставці 1949 року.

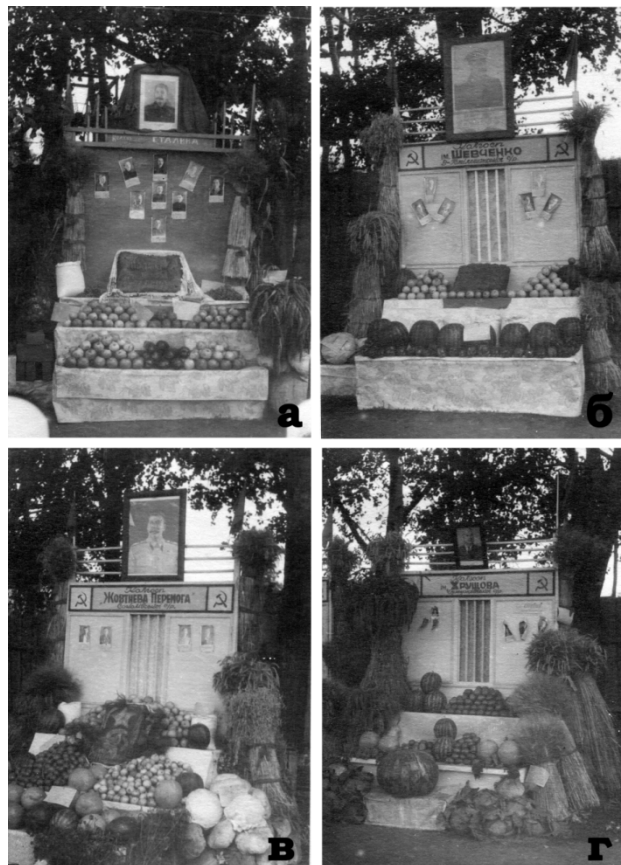

Рис. 8. Колгоспи Зміївського району на Сільськогосподарській виставці 1949 року.

1953 р. за зразкове виконання соціалістичних зобов'язань та за успіхи в сільськогосподарському виробництві колгоспу «Червоний Жовтень» (с. Острроверхівка) отримав премію: три вантажних автомобілі та два мотоцикли. Нагороди були вручені Н. А. Яковенку – орден Леніна, М. С. Сидорі (голові колгоспу) – орден «Знак Пошани», Т. С. Колісник – медаль «За трудову доблесть» [21, арк. 5].

В цілому, за період повоєнної відбудови 1943–1953 рр. сільське господарство району становили: чотири радгоспи, двадцять колгоспів, дві машино-тракторні станції. Також у районі працювали державний плодорозсадник, 9 лісництв із своїми переробними майстернями, що свідчить про покращення рівня життя селян та швидку

відбудову народного господарства [36, с. 171].

У 1943 р. за допомогою командування 152-ї дивізії, і зокрема майора Потальцева, розпочалися роботи по відновленню Зміївської МТС, базою якої було обрано хут. Благодатне. До кінця першої декади вже було на ходу 5 тракторів ХТЗ, два комбайни і одна молотарка, які відразу ж з майстерні йшли на збір хліба, який у той рік був гарний та врожайний. Не вдалося зібрати тільки 60 га навколо с. Лиману – заважали бойові дії. Після повного звільнення Зміївського району, відновлення МТС пішло повним ходом. Нафтобаза МТС збереглася і армія, що залишала район, подарувала 30 т бензину [6, арк. 10, 11].

У 1944–1945 рр. на тракторах працювало близько 60 % жінок, а в 1946 р. ще 30 %; причепниками не менше 60 %. Помічниками комбайнерів та обліковцями усі 100 % жінок [6, арк. 12].

Починаючи з 1947 р., враховуючи першочергове значення механізації сільського господарства, партія та керівництво надали велику допомогу МТС. Почали надходити все нові й нові машини. Станом на 1 січня 1950 р. в МТС вже нараховується 50 тракторів, 4 комбайни, 44 плуга, 20 лушпильників, 30 культиваторів, 15 сіялок [6, арк. 13].

Загальні цифри промислово-виробничих показників наведені у таблицях 1, 2, 3.

Таблиця 1

Ріст енергетики Зміївської МТС

Техніка	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1953
Трактори	26	39	44	44	54	57	60	74
Культиватори	14	16	18	20	22	25	30	50
Сіялки	12	13	12	15	13	12	15	25
Молотарки	13	15	18	21	23	30	25	25
Комбайни	3	4	4	4	4	4	4	11
Плуги	31	38	38	38	42	39	44	66
Лушпильники	8	10	10	10	10	16	20	33

Таблиця 2

Робота Зміївської МТС тракторами у гектарах

1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952
15645	21729	21621	34152	43927	45320	48314	55788	60052

Таблиця 3

Показники виробництва паперової фабрики

Рік	Кількість продукції, т	Виконання держплану, %
1946	1146	100
1947	1387,3	121,1
1948	1825,9	159,3
1949	1978,8	172,7
1950	1998,3	174,4
1951	2090,5	182,4
1952	2062	179,9
1953	2074	181

Наведені у розділі дані яскраво свідчать, що незважаючи на певні труднощі об'єктивного характеру, відбудувати сільське господарство Зміївського району вдалося за відносно короткий період.

Відбудова промисловості

Помітний слід чотирьохрічна війна залишила й на промисловості району. У жовтні, коли фронт наблизився до Змієва, вглиб СРСР (до Росії) було відправлено устаткування, техніку міських підприємств. Значні кошти, виділені державою, самовіддана праця населення дали можливість швидко відновити зруйноване господарство району.

У роки Великої Вітчизняної війни Зміївська паперова фабрика була зруйнована: окупанти підірвали димову трубу, зруйнували головний корпус та спалили робітниче містечко при фабриці. Основне виробниче обладнання колектив трудящих за вказівкою партії і уряду своєчасно евакуював у тил Радянського Союзу, де воно і зберігалось до вигнання окупантів із Харківської області та Радянського Союзу взагалі [24, с. 2].

Після визволення міста, у 1944 р. обладнання паперової фабрики було

реевакуйовано. Незважаючи на те, що невеличкому колективові робітників і службовців підприємства довелося жити в землянках, відбудовні роботи не припинялися. Достроково були закінчені роботи з відновлення першої черги і у вересні 1945 р. фабрика знову почала випускати свою продукцію на одній папероробній машині. Друга черга відновлювальних робіт фабрики так само була достроково закінчена і в березні 1946 р. була пущена в хід друга папероробна машина. З 1946 р. нових потужностей на фабриці не вводилося. Зростання випуску продукції досягнуто за рахунок освоєння встановленого обладнання – безперервної модернізації окремих вузлів основного обладнання [24, с. 3, 5].

Учасник війни комуніст П. Д'яков очолив на паперовій фабриці бобинорізальне відділення, де працювало багато молодих робітників та робітниць. Через їхню необізнаність і малодосвідченість часто виникали простой. П. Д'яков організував навчання молоді і добився того, що весь колектив відділення став виконувати норми, перевищивши довоєнний рівень продуктивності праці.

Частково було повернуто обладнання автопарку. У 1945 р. парк отримав нові машини. У перебігу 1943–1945 рр. відновлені і стали до ладу друкарня, крупорушка, лісопильний і цегельний заводи, млини, олійниця [26, с. 67].

Ще одне підприємство району, відоме зараз як Зміївський енергомеханічний ремонтний завод, було створено у суворі роки Великої Вітчизняної війни як 2883-я Артилерійська база забезпечення Південного фронту протиповітряної оборони у квітні 1944 р. Формування бази проходило в районі Харківського тракторного заводу у Харкові. На тільки-но сформовану 2883-ю Артилерійську базу

було покладено забезпечення частин Південного фронту протиповітряної оборони боєприпасами, озброєнням, спорядженням і бойовою технікою. Основою для формування бази став особовий склад військових частин, які входили у Південний фронт протиповітряної оборони. База розпочала роботу з 1 червня 1944 р. У цей період на війська протиповітряної оборони прифронтової смуги покладалися великі й відповідальні завдання. З червня по вересень 1944 р., в період дислокації бази у місті Харків, було прийнято від постачальників, оброблено та відправлено до військ 127 440 т боєприпасів, 31 000 т озброєння, 15 000 т паливно-мастильних матеріалів. У вересні 1944 р. базу було передислоковано до Києва. За період розташування у місті Києві з вересня 1944 по травень 1945 р. було прийнято, оброблено та доставлено у війська 130 896 т боєприпасів, 19 500 т спорядження та ЗІПу, 10 000 т паливно-мастильних матеріалів. З березня 1945 р. Артилерійська база перейменована у 2883-ю Артилерійську базу постачання Управління Командувача артилерією Південно-Західного фронту протиповітряної оборони Червоної Армії. На початку листопаду 1945 р. база передислокувалась до міста Львів, де до серпня 1946 р. виконувала завдання з приймання та збереження бойової техніки та майна розформованих частин. З Берліну та Варшави, Праги та Будапешту йшов безперервний потік вантажів, оброблялись, консервувались, частина їх ставилася на збереження, а частина передавалася у війська та народне господарство. 22 листопада 1945 р. 2883-я Артилерійська база постачання Управління Командувача артилерією Південно-Західного фронту протиповітряної оборони Червоної Армії була переведена на штат мирного часу [28, с. 4-6].

У період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., за вмілі дії по виконанню бойових завдань, забезпечення військ, за участь у бойових операціях, мужність та відвагу було нагороджено чимало офіцерів, сержантів, солдатів, робочих та службовців бази: орденом Вітчизняної війни другого ступеня – 1 чоловік; орденом Червоної Зірки – 7 чоловік; медаллю «За бойові заслуги» – 10 чоловік; медалями Польської народної республіки: «За Варшаву» – 1 чоловік; «За Одру, Нісу, Балтику» – 1 чоловік; «Перемоги і Волі» – 1 чоловік. Усього було нагороджено медалями Радянського Союзу – 478 чоловік [28, с. 7].

5 серпня 1946 р. 2883-я Артилерійська база постачання Управління Командувача артилерією Південно-Західного фронту протиповітряної оборони Червоної Армії перейменована у 2883-ю Артилерійську базу постачання Управління Командувача артилерією Південно-Західного округу протиповітряної оборони. У вересні 1946 р. база була передислокована до міста Змієва, де розмістилася у приміщеннях колишнього спиртогорілчаного заводу. Наприкінці 1946 р. база мала 600 м² виробничих площ, 1 071 м² житлової площі (одна квартира). У 1946–1947 рр. база мала верстатний парк у кількості 13 одиниць. З 1948 р. частина мала назву 2883-я Артилерійська база I розряду Донбаського району Протиповітряної оборони. Основним завданням бази у цей час було постачання військ Протиповітряної оборони запасними частинами, матеріалами й проведенням ремонту стрілкового зенітно-артилерійського озброєння та іншої бойової техніки. У квітні 1952 р. база черговий раз перейменована у 2883-ю артилерійську базу озброєння першого розряду (військова частина 21732). У цей час до складу бази ввійшло два відділи – відділ збереження матеріальної частини та

відділ боєприпасів у селищі Залютіно Харківської області [28, с. 8].

Не можна забути про Зміївський машинобудівний завод. Його заснування сягає у ті далекі часи, коли акціонерне товариство «Село – техніка» організувало в нашому місті лісопильний завод. Це був вересень 1923 р. Підприємство виготовляло для потреб села і армії різні види кінних візків. З початком Великої Вітчизняної війни підприємство довелося евакуювати в тил країни, а його робітники із зброєю в руках відстоювали у боротьбі з нацизмом свободу і незалежність нашої держави. У повоєнний період підприємство тричі реконструювалося. І щоразу набувало молодшого вигляду, оновлювалося. На рідній території стали відновлювати і розширювати виробництво. Наприкінці 1943 р. тут почали ремонтувати і виготовляти військові обози. Приступили і до випуску нової продукції – в основному інвентарю, дуже необхідного для сільського господарства району. Нелегка доля випала на тодішній колектив і його керівників. Але, незважаючи на труднощі, завод зростав, розвивався. З листопада 1947 р. заводом керував Юхим Семенович Гельфанд, при якому завод виріс у велике машинобудівне підприємство з розвиненою інфраструктурою. Керівник був енергійним, вольовим, дисциплінованим і в той же час чуйною людиною та вихователем. Окрім виробничих питань, він багато сил приділяв покращенню умов праці. За вагомі внески у виробництво нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак пошани» та медаллю «За доблесну працю» [37, с. 2].

З 1950 р. Зміївський обозобудівний завод спеціалізувався на виробництві легкового кінного транспорту: двоколісних бричок, парокінних чотири ресорних лінійок, лінійок з м'яким сидалом тощо (рис. 9). Продукція заводу стала відома на всю країну, вона користувалася

високим попитом і мала цілком заслужений авторитет. Недаремно ж уряд колишнього СРСР, у свій час, подарував іранській принцесі парокінну чотириресорну лінійку, виготовлену на цьому заводі. Кожен наступний рік для підприємства був визначним. Протягом п'яти років, починаючи з 1951-го, завод – постійний учасник ВДНГ, звідки приїжджає з медалями, Почесними грамотами та преміями [38].

Рис. 9. Продукція Зміївського обозобудівного заводу:

А – парокінний фаєтон Виставковий варіант, на якому під час Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1952 р. каталися шах та шахиня Ірану. Завод було нагороджено медаллю. **Б** – лінійка з сидінням. Виставковий варіант. Виготовлялася з 1950 по 1951 рр. Фото В. Бутенка. **В** – парокінна лінійка. 1950–1954 рр. **Г** – однокінна лінійка. Серійно випускалася з 1949 по 1952 рр. Фото В. Бутенка. **Д** – двукілка (бідарка). Випускалася малими партіями з 1948 по 1953 рр. Фото В. Бутенка. **Є** – продукція Зміївського обозобудівного заводу.

Одночасно з відбудовою старих підприємств створювалися нові. 1946 р. на кошти споживчої кооперації був збудований у Змієві великий тарний завод (рис. 10).

Рис. 10. Працівники Зміївського тарного комбінату.

Завершуючи огляд відбудови промисловості Зміївського району, підсумуємо, що вже у 1948 р. всі підприємства регіону перевищили довоєнний рівень виробництва.

Відбудова соціальної інфраструктури

У серпні 1943 р. Зміїв було звільнено від окупації. Але все місто було зруйноване, не було доріг, освітлення та водопостачання. Однією з перших будівель, яку почали відновлювати, була школа. Під час окупації в її приміщенні розташовувалися німецький госпіталь та конюшня. Менше місяця знадобилося зміївчанам, щоб очистити від бруду будівлю та заскрити всі вікна. Під час окупації німецькі солдати використали парти у якості дров, тому люди приносили з дому хто стілець, хто стіл. І вже 15 вересня діти почали навчатися з незначною частиною, зібраних дітьми, підручників, залишками від розграбованих німцями наочних посібників, використовуючи газети

замість зошитів. Воду старшокласники носили з єдиної діючої колонки, що розташовувалася на центральній площі міста. Після уроків учителі, технічні працівники та учні старших класів шли до лісу по дрова. У кожній класній кімнаті була грубка, яка зігрівала приміщення [34, с. 7].

Учитель біології Г. О. Любченко разом з учнями на подвір'ї школи розбила ділянки, на яких почали вирощувати овочі для шкільної їдальні, а у воронці, що залишилася після розриву снаряду, почали розводити кроликів. Учні видавали шматочок хліба та чайну ложку цукру, а вчителі за карточками отримували по 300–500 г хліба [29, с. 26].

Через рік школі була виділена ділянка землі біля річки Сіверський Донець, де учні знову ж таки під керівництвом Г. О. Любченко вирощували овочі, проводили різні досліди [29, с. 26].

Директором школи вдруге став І. А. Титаренко. У повоєнний час на роботу у школу прийшли нові вчителі М. К. Богдан, Д. З. Шапоринський, Г. Г. Єрьомін та ін. Поступово почав створюватись прекрасний колектив педагогів-одномисльців, відроджувалися слава і авторитет Зміївської першої.

На базі школи працювали обласні курси підвищення кваліфікації вчителів, проходили практику студенти педагогічного інституту [29, с. 26].

У 1944–1946 рр. з ініціативи райкому партії колективи підприємств, колгоспів і установ, взявши шефство над школами, відновлювали і розширювали їх приміщення. У 1944–1945 рр. будівлі були помітно відремонтовані. Колективи окремих організацій взяли на себе повністю окремі ділянки відновлення, наприклад, Змішторг проробив штукатурку і фарбування однієї класної кімнати і вестибюля, співробітники суду і прокуратури переслали підлоги в учительській і в одній з класних кімнат, працівники райфінвідділу відновили дах,

зробили стелю й інше, кожен за своїми можливостями. Для підлітків відкрилася вечірня школа (рис. 11) [22, арк. 10].

Рис. 11. Випуск 1954 року Зміївської середньої школи робітничої молоді.

1945–1946 навчальний рік проходив в теплих, світлих, з підлогою, приміщеннях. Початкова школа влилася в другу семирічну школу. З'явилися зошити по 5–10 штук на учня в рік, підручники післявоєнного видання, як і букварі, по одному підручнику на 2–3 учні. Учні самі написали на рулоні сірого паперу широкого формату всі основні географічні карти, півкулі, фізичну карту СРСР та інші від руки. Виготовлені були і посібники з інших дисциплін [22, арк. 10].

До 1949 р. школи змінили меблі на нові, зайнялися обладнанням навчальних кабінетів, кімнат для піонерських робіт, дитячих шкільних гуртків. Щорічна участь дитячих колективів у районних, обласних змаганнях стає традицією. Учні шкіл міста, особливо СШ № 1, стають володарями багатьох призів [22, арк. 10]. На районних та обласних предметних олімпіадах перші місця посідали учні Д. З. Шапоринського (хімія), Д. Л. Векслера (математика), Г. Г. Єрьоміна (географія). Цікаву позакласну роботу проводили вчителі-філологи Л. І. Нестеренко та К. І. Шапошнікова. Літературні вечори, що проводилися під їх керівництвом, із

захопленням згадають колишні вихованці. Учні у ті роки захоплювалися авіамоделізмом (наближалася епоха засвоєння космосу). Керівником цього гуртка був О. В. Дудкін, знавець і фанат своєї справи. Його вихованці перемагали на обласних змаганнях, а дехто обрав професію, пов'язану з авіацією [29, с. 27].

Станом на 5 серпня 1949 р. у місті було учнів: першокласників – 214; другокласників – 350; третьокласників – 441; четвертокласників – 446; п'ятикласників – 475; шестикласників – 389; семикласників – 191; восьмикласників – 67; дев'ятикласників – 50; десятикласників – 41 (рис. 12). Вечірня школа робітничої молоді випускала близько 120 учнів [22, арк. 9].

Рис. 12. Випуск 1949 року Зміївської середньої школи № 1.

Війна зробила сиротами багатьох дітей. Для них у Змієві було створено дитячий будинок. Батьківським піклуванням були оточені і наймолодші жителі міста і району – дошкільники. На паперовій фабриці, лісопильному заводі (Зміївський машинобудівний завод), у Зміївському колгоспі «Перше травня» були організовані дитячі садки і ясла [26, с. 68].

За досягнення відмінних показників у навчальному процесі вчителі зміївських шкіл П. Г. Титаренко, А. М. Крамарчук,

Г. О. Любченко, М. Є. Валеви́ч були нагороджені орденом Леніна, І. А. Титаренко – орденом «Знак Пошани» (рис. 13), Г. Ф. Черкашина – медаллю «За трудову доблесть» [4, с. 1].

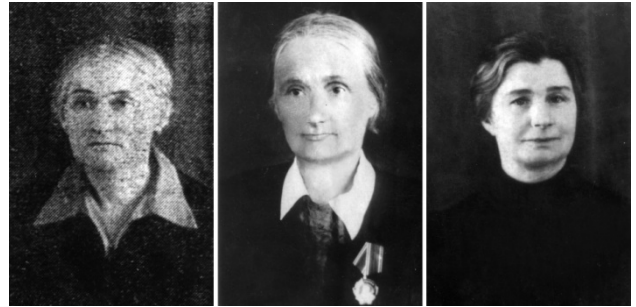

Рис. 13. Учителі-орденоносці Зміївської середньої школи № 1 (зліва направо): Ганна Олексіївна Любченко (орден Леніна); Параска Григорівна Титаренко (орден Леніна); Марія Єфимівна Валеви́ч (орден Леніна).

Восени 1950 р. за ініціативою першого секретаря РК КПУ І. Г. Зінченка, О. С. Журко, а також учителя хімії Зміївської школи № 1 Д. З. Шапоринського було організовано хор учителів м. Змієва. На початку своєї діяльності хор налічував 30 чоловік любителів і ентузіастів хорового співу, серед них: О. С. Журко, Д. З. Шапоринський, В. І. Шахова, Н. П. Вовк, К. Г. Муратова та ін.

До лютого 1952 р. не було керівника-спеціаліста, але хор зумів взяти участь у концерті, присвяченому 34-ій річниці Жовтневої революції 1917 р. Тоді ж на посаду керівника хору було запрошено М. Р. Менделєхіса. Музичний супровід взяв на себе вчитель математики М. А. Сисоєв. Отже початком діяльності Зміївської капели вчителів вважається 15 лютого 1952 р. (рис. 14) [11, арк. 6].

Репетиція капели починалася розспівуванням на 10–15 хвилин, потім йшло ознайомлення з музичними особливостями нового твору, обговорення, прийняття і розучування партій сопрано, альтів, тенорів та басів по

нотах. Заняття відбувалися два рази на тиждень по 2 години [11, арк. 6].

Рис. 14. Зміївська капела на обласному огляді колективів самодіяльності 1955 року.

Велику кількість концертів було проведено у Змієві, Лимані, Нижньому Бишкіні, Задонецькому та інших населених пунктах районах. Хорова капела виступала з концертами і за межами Харківської області: у Києві, Сімферополі, Ялті тощо [29, с. 28].

Працівники медичної галузі також створили свій власний хор (рис. 15).

Рис. 15. Хор медичних працівників 1950 року.

Незважаючи на те, що практично у всіх енциклопедіях і різних довідниках назва писалася як «місто Зміїв», насправді

ж – це було селище міського типу. Громадськість Зміївщини неодноразово піднімала це питання перед районною то обласною радами. Нарешті 1941 р. питання про перейменування Зміївської селищної ради у міську було винесене на розгляд Президії Верховної Ради УРСР. Але остаточному вирішенню цього питання зашкодила війна. Знову громадськість заговорила про цю необхідність 1947 р. А вже 22 грудня 1948 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР селище міського типу Зміїв переводиться до категорії міського поселення і було перейменоване на «місто Зміїв». Таким чином, до Зміївської міської ради приєднувалася частина території ліквідованої Замостянської селищної ради та територія паперової фабрики, яка була підпорядкована Зіdkівській селищній раді [25, с. 93-95].

Помітний слід залишила війна й на охороні здоров'я Зміївщини. Були зруйновані дві будівлі поліклініки, лікарня, значної шкоди було завдано пологовому та іншим будівлям. Відразу відбудувати все зруйноване виявилось неможливо, хоча робота в перші роки не слабшала. Лише за один рік колективними силами, медперсонал зміг підняти охорону здоров'я на вищий щабель. Н. А. Максимова, головний лікар лікарні, заслужений лікар УРСР, організувала колектив і за малий проміжок часу замість зруйнованої будівлі лікарні було збудовано нову двоповерхову будівлю з медичним устаткуванням за останнім словом техніки [12, арк. 3].

Цікава історія й тубсанаторію «Занки», що розташований за 15 км від Змієва у хвойному лісі на березі Дінця. З березня 1940 р. тут розміщувався військовий шпиталь для поранених на фінській війні. З початком Великої Вітчизняної війни заклад був переданий евакошпиталю, який під час німецької окупації у вересні 1941 р. з усіма

працівниками було евакуйовано під Тулу. З евакуації шпиталь повернувся у лютому 1943 р. Відбудову зруйнованих будівель було проведено в короткий термін (не вдалося відновити лише вщент зруйнований клуб), і у вересні 1945 р. тут відкривається 3-й Український загально терапевтичний санаторій ВЦСПС на 750 ліжок. А під час відновлювальний робіт у закладі лікувалися та проходили реабілітацію радянські воїни. У 48-му це – знову будинок відпочинку. У березні 1949 р. заклад перепрофільовано, він отримує більш звичну для нас назву: 3-й Український туберкульозний санаторій «Занки». Тут одночасно могли проходити лікування і реабілітацію 500 чоловік. А за три роки «Занки» розширюють до 600 ліжок з 5-ма відділеннями, в їх числі – торакальне хірургічне [12, арк. 4].

До 1950 р. у Змієві мережа охорони здоров'я досягла довоєнного рівня. Була відновлена лікарня, поліклініка, пологовий будинок, амбулаторія, аптека. За самовіддану працю група медичних працівників удостоєна урядових нагород, у тому числі хірург О.Є. Піддубний та медсестра О.М. Пінчук – ордена Леніна, Н.А. Максимова – медаллю «За трудову доблесть», фельдшер дитячої консультації Н.І. Грובה – медаллю «За трудову відзнаку» [32, с. 465].

Медичні працівники міста намагалися якнайпильніше слідкувати за епідеміологічною ситуацією міста. У тяжких умовах післявоєнної відбудови багато людей почало хворіти страшними, інколи невиліковними хворобами. І одним із таких захворювань став тиф. Зі звіту головного лікаря Райсанстанції Дерюгіної К.А. про санітарно-гігієнічний стан шкіл та ліквідацію серед школярів висипного тифу: «Школи перебувають в антисанітарному стані, педикульоз шкіл великий, особливо серед школярів Таранівської школи – 4 %, Острівськської школи – 6 %, Замостянської школи – 2,5 %. Ослаблений

контроль як медичних працівників, так і шкільних працівників, за виявленням педикульозу серед школярів» [23, арк. 1]. На території району створювалися надзвичайні протиепідемічні комісії, які ухвалили рішення щодо ліквідації епідемій. Одна з таких комісій була створена у 1951 р. для боротьби з тифом: «Районна проти епідеміологічна комісія постановляє:

1. а) забезпечити виявлення на 100 % госпіталізацію температурних і хворих з нез'ясованим діагнозом не пізніше, третього дня захворювання ...
2. а) забезпечити щоденні саносмотри школярів на предмет виявлення педикульозних захворювань;
б) заборонити допуск школярів до занять, які пропустили 2-3 дні, без довідки від медпрацівника.
3. Заборонити використовувати шкільні приміщення під клуби...
8. За допущення педикульозу в школі піддати штрафу директора Таранівської школи на суму 100 карбованців» [23, арк. 2-3].

Зміїв будувався, зводилися житлові будинки, культурно-освітні заклади, комунальні підприємства. До 1948 р. безліч жителів переселилися в 300 нових будинків, було відновлено робітниче містечко паперової фабрики. Впорядковувалися вулиці, площі, місця відпочинку. Вперше за історію міста багато вулиць було заасфальтовано. З'явилися нові мости через річку Сіверський Донець [26, с. 71-72].

Помітних зрушень набула відбудова інфраструктур сіл і міста. Жителі с. Таранівка збудували школу, добудували приміщення лікарні, клуб на 250 місць, поштове відділення [20, арк. 16]. У с. Борки було збудовано 300 житлових будинків [13, арк. 7 зв.]. За післявоєнні роки великогомільшанці збудували клуб, пологовий будинок, відбудували школу

[14, арк. 2]. У с. Верхній Бишкін в 1951 р. була відкрита середня загальноосвітня школа з виробничим навчанням. У сільському клубі та в школі працювали бібліотеки з книжковим фондом 10 000 екземплярів. У той час школа готувала трактористів та шоферів. При школі працювали 2 групи подовженого дня з охоптом 60 учнів 1–2 класів. У кожному колгоспі працювали бібліотеки, книжковий фонд – 5 000 книг [15, арк. 4 зв.]. У 1952 р. у с. Геніївка посаджений міський парк силами учнів середньої школи та громадськості. Збудовано 97 житлових будинків [16, арк. 10]. У с. Скрипаї збудований клуб, пологовий будинок, майстерня при школі, посаджений парк [19, арк. 7 зв.]. Мешканці с. Задонецьке збудували школу та клуб [17, арк. 3].

Загалом, за роки повоєнної відбудови Зміївщини інфраструктура району налічувала: Всеукраїнський тубсанаторій, будинок відпочинку Харківського заводу № 75, будинок відпочинку Харківського медичного об'єднання «Коробів Хутір», будинок відпочинку Турбогенераторного заводу, будинок відпочинку вчених та студентів Харківського державного університету, що розміщені на мальовничих берегах Сіверського Донця. У сфері культури того часу нараховується: районний Будинок культури, 24 сільські клуби, 4 стаціонарні та 5 пересувних кіноустановок. Книжковий фонд бібліотек району перевищував 50 000 примірників (18 000 – лише в центральній бібліотеці). У населених пунктах району – 8 десятирічних, 19 семирічних та 18 початкових шкіл, одна школа робітничої молоді. У спеціальному дитячому будинку виховуються діти, батьки яких загинули на фронтах війни. В навчальному процесі задіяно понад 800 вчителів та технічного персоналу. Медичне обслуговування в районі складається із стаціонару, в якому нараховується понад 100 ліжок, чотирьох

сільських лікарень із стаціонарами на 65 ліжок, 6 дитячих ясел на 165 ліжок, 15 фельдшерсько-акушерських та 11 фельдшерських пунктів, 8 колгоспно-пологових будинків, 26 аптечних пунктів та 2 сільських аптеки. У всіх медичних закладах району працює понад 500 чоловік медперсоналу [36, с. 171]. Населення міста і району забезпечується продовольчими та промисловими товарами, будівельними матеріалами та паливом через районний союз споживчих товариств «Змішторг», який на Зміївщині має більше 40 торгових точок [25, с. 104–105].

Таким чином, можна зробити висновок, заклади медицини, освіти, житловий фонд району, а також культурне життя були відновлені вже на початку 1950-х рр.

Висновки

У ході роботи над дослідженням нами за допомогою архівних джерел було реконструйовано хід повоєнної відбудови на території Зміївського району.

Застосування критичного аналізу джерел (архівних, насамперед), дозволило винайти значну кількість фактичного матеріалу. Синтезуючи отриманий фактаж та співставляючи його з відомими краєзнавчими роботами, стало можливим досягнення поставленої у дослідженні мети. Тому використана методологія здається у повній мірі виправданою.

У ході дослідження реконструйовано загальний перебіг подій повоєнної відбудови та життя мешканців Зміївського району у період 1943–1953 рр. Основними результатами роботи є наступне.

- Незважаючи на певні труднощі об'єктивного характеру, відбудувати сільське господарство Зміївського району вдалося за відносно короткий період.

- Вже у 1948 р. всі підприємства регіону перевищили довоєнний рівень виробництва.
- Заклади медицини, освіти, житловий фонд району і культурне життя були відновлені вже на поч. 1950-х рр.
- Вказано імена найбільш заслужених діячів відбудови, Героїв праці, чия самовідданість та наполегливість дозволили створити потужний виробничий потенціал Зміївщини.
- Уведено до наукового обігу нові архівні матеріали.
- Закріплено постановку питання про доцільність більш глибокого та детального вивчення історії регіону цього періоду.

Отримані у ході роботи результати можуть бути використані у місцевих музеях для підготовки тематичних екскурсій з історії сільського господарства, шкіл, окремих підприємств та установ району. Також, при подальшій дослідницькій роботі, можливе розгортання цієї праці у магістерську або докторську дисертацію. Значні об'єми інформації, що зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області, чекають на своїх дослідників.

Під час подальшого вивчення обраної авторкою теми була зроблена спроба наукового критичного аналізу архівних джерел. Використовуючи випробувану у цій роботі методологію, необхідно збільшити кількість джерел, намагаючись охопити всю їх сукупність. Такий підхід дозволить якомога якісніше висвітлити процес героїчної та саможертвовної відбудови жителями Зміївського району промисловості, сільського господарства та соціальної інфраструктури своєї малої Батьківщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані матеріали

1. Будько В. Заслужена подяка / В. Будько // Правда Зміївщини. – 1945. – 18 листопада. – С. 1.
2. Буряк В. Виставка літератури / В. Буряк // Правда Зміївщини. – 1945. – 18 листопада. – С. 1.
3. Журко П. Вчасно очистити та засипати насіння ярих зернових культур / П. Журко // Правда Зміївщини. – 1945. – 18 листопада. – С. 2.
4. Кращі вчителі Зміївського району // Правда Зміївщини. – 1949. – 27 лютого. – С. 1.

Архівні матеріали

5. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 10. – Сільське господарство. – Оп. 1. – Спр. 4. – Сільськогосподарські виставки 1948 та 1949 рр. (фото).
6. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 14. – Рукописи. – Оп. 4. – Спр. 1. – Історія МТС (1923–1948 рр.).
7. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 9. – Промисловість. – Оп. 1. – Спр. 1. – Про історію паперової фабрики.
8. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 10. – Сільське господарство. – Оп. 1. – Спр. 1. Сільгоспвиставка 1949 року.
9. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 10. – Сільське господарство. – Оп. 2. – Спр. 3. – Фотоматеріали по сільському господарству Зміївського регіону.
10. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 10. – Сільське господарство. – Оп. 2. – Спр. 1. – Сільське господарство та його працівники.
11. Архівний відділ Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка. – Ф. 1. – Історія навчального закладу. – Оп. 9. – Од. зб. 2. – Альбом «Зміївська капела вчителів».
12. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Медицина».
13. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Борки».
14. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Велика Гомольша».
15. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Верхній Бишкін».

16. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Геніївка».
17. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Задонецьке».
18. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Зідьки».
19. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Скрипаї».
20. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Таранівка».
21. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Колгоспи».
22. Архівний відділ Зміївської районної державної адміністрації. – Спр. «Народное образование города Змиева».
23. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1934. – Оп.1. – Спр. 4. – Звіт про санітарно-епідеміологічний стан у Зміївському районі.
24. Зозуля К. История развития Змиевской бумажной фабрики / К. Зозуля. – Змиев, Б. г. – 8 с. – Депонирована в Змиевской районной библиотеке.
25. Криштопа А. И. Змиево городище : Экскурс в историю родного края / А. И. Криштопа. – Змиев, 1956. – 123 с. – Депонирована в Змиевской районной библиотеке.

ЛИТЕРАТУРА

26. Гольдфарб Л. Г. Зміїв : Історико-краєзнавчий нарис / Л. Г. Гольдфарб, В. М. Селіванов, К. Б. Правовєрова. – Х. : Прапор, 1969.
27. Дегодюк Е. Г. Лиман. Село Зміївського району Харківської області / Е. Г. Дегодюк. – К., 2009.
28. Зміївський енергомеханічний ремонтний завод. – Б. м., б. р.
29. Зміївський ліцей № 1 імені З. К. Слюсаренка. 140 років на освітянській ниві (1871–2011) / Під ред. Н. М. Комишанченко, Ю. А. Коловрата, Л. Б. Шамрай. – Зміїв, 2011.
30. Зміївському машинобудівному заводу виповнюється 80 років // Вісті Зміївщини. – 2003. – 23 вересня.
31. История городов и сёл. Украинской ССР / Под ред. П. Т. Тронька. – Изд. 2-е, испр. и доп. – К. : Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1976. – Т. 21. Харьковская область.
32. Історія міст і сіл Української РСР : У 26 т. / Під заг. ред. П. Т. Тронька. – К., 1967. – Т. 21. Харківська область.
33. Історія селянства Української РСР : У 2 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів.
34. Комишанченко Н. М. Відбудова післявоєнної школи та перші здобутки її колективу / Н. М. Комишанченко // Вісті Зміївщини. – 2011. – 21 жовтня. – С. 7.
35. Кравченко Л. В. Краєзнавча розвідка : Фольклор і етнографія с. Лиману. Довідковий матеріал / Л. В. Кравченко. – Зміїв, 2005.
36. Саяний М. І. Зміївщина – Слобожанщини перлина / М. І. Саяний. – Х. : Кроссрод, 2009.
37. Сердюк З. Зміївському машинобудівному заводу виповнюється 80 років / З. Сердюк // Вісті Зміївщини. – 2003. – 23 вересня.
38. Співпраця з «Атроматом» вселяє віру у відродження машзаводу // Зміївський кур'єр. – 2003. – 29 вересня.
39. Хименко Л. П. Соколів і соколяни. З далекого минулого до сьогодення (Історія. Документи. Спогади) / Л. П. Хименко, К. М. Коваленко. – Балаклія : Балдрук, 2007.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ ТА ТАБЛИЦЬ

Рис. 1	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 2	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 3	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 4	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 5	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 6	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 7	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 8	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Табл. 1	Складена Є. В. Полях на основі джерел музейного комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка: Ф. 14. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 13.
Табл. 2	Складена Є. В. Полях на основі джерел музейного комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка: Ф. 14. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 13.
Табл. 3	Складена Є. В. Полях на основі джерел музейного комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка: Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
Рис. 9	© Зміївський краєзнавчий музей.
Рис. 10	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 11	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 12	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 13	© Музейний комплекс Зміївського ліцею № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
Рис. 14	© Музейний комплекс Зміївського ліцею

Рис. 15 № 1 ім. З. К. Слюсаренка.
 © Музейний комплекс Зміївського ліцею
 № 1 ім. З. К. Слюсаренка.

Рецензенты:

кандидат исторических наук С. М. Куделко
(ХНУ имени В. Н. Каразина), член-
корреспондент Петровской академии
наук и искусств;

магистр истории Ю. А. Коловрат-Бутенко
(Змиевское научное краеведческое
общество), член-корреспондент
Петровской академии наук и искусств.

Статья прислана 20 декабря 2015 года.